

ՈՒՏԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ», 1991, ք. 1-2, էջ 159-174)

ԽՈՋՔԱՐԱ - ԳՈՐՈՂՈՒ ԵՐԿԻՐ

49. Բնիկ խոջֆար կամ խոջֆարա վիճակ համարելի է ձոր համանուն գետոյն, որ ընդ մէջ լերանց ջրաբաժնից Շամբորայ եւ Գանձակայ գետոց, եւ միջավայր Այրում գաւառի: Ի գլուխ ականց երկոցուն գետոցն կայ բարձր լեռունն խոջֆար կամ Խաչպուլագ, որ բղխէ զհամանուն գետն, եւ երկուստեք պարսպէ զնա երկայնաձիգ ոստովքն զատուցանելով ի Շամբորա եւ ի Գանձակայ: Այս լեռն հաւանելի է լինել Քիշն կամ Քշիք, յորում Ապումուէն քաջացաւ, որպէս զկնիդ տեսցի: Գետն ելեալ ընդ ձորն խաղայ ի դաշտավայր Գանձակ գաւառի, եւ ընդ հիւսիս խոտորելով թափի ի Կուր: Զայս մասն արձակախաղաց յայժմեան Գարդման վիճակ զրեցուք, իսկ զվերինն զձորադնացս միայն՝ ի Խոջբար, սակայն եւ այն ի հնումն թուի լինել բնիկ Գարդմանաձորն:

Հուպ ի դաշտաբերանն ընդունի Խոջբար երկուս վտակս յահէկէն, յորոց հզօրագոյնն եւ արեւելագոյն ի հարաւոյ զնայ Հչլաբերդ լեռանց, ընդ ձորակ՝ զոր կարծեմ Շամիրամաձորն հին:

Թէպէտ եւ փոքր այս վիճակ, այլ բնութեամբ երկրին ընդ կարի նշանաւորս դասելի: Քանզի են ի նմա պէսպէս բովք հրահալեկեաց գաւառին, զոր ի սկզբանն յիշեցաք, թէ եւ ոչ ըստ արժանւոյն քաջիկ հետազօտեալք եւ ի զործ արկեալք, որոց՝ որպէս կարծեմ, ծանուցեալք եւ ի հնումն, ցանկալի զվիճակս զործէին, եւ թերեւս ի սա եւս ձգեցին բանք պատմչի տանն Աղուանից, որ ասէ աշխարհին այնորիկ ունել եւ ոսկի եւ այլ բովս, եւ տեղիս յայնժամ Աղուանից աշխարհին գրէր:

Ի միջին դարս ի փոփոխել հին անուանց կամ բաժանմանց Արցախայ եւ Ուտիոյ, սա ինձ թուի կոչեցեալն Գորոզ կամ Գորոդ, զի եւ այսպէս ուրեք գրի, Արծրունին¹¹⁵ եւ Վարդան¹¹⁶ Գորոզու երկիր կոչեն

115. Հմմտ. Թովմա Արժրոնիսի, Պատմ. տանն Արծրունեաց, Պոլիս, 1852, էջ 210:

116. Հմմտ. ՎԱՐԳԱՆ ՎՐԻ., Անդ, էջ 100:

եւ ցուցանեն յերի վայրացս, եւ պատմիչն Աղուանից՝ Գորոզուայ բերդ¹¹⁷։ Խոչքարդ կոչումն թուի ինձ Խաչբար, ի պատճառս խաչին Գրիսայ, զորմէ գկնի։ Իսկ զԱյրումդ՝ ոմանք պիտակարար Հայ-Հոռոմ թարգմանեցին․ բայց հաւանութեամբ ի տոհմէ Թաթարաց առեալ է անուեղ, յոր անուն գոն գեօղք ի Շամքոր եւ այլուր։

50. Ի սակաւ նշանակեալ գեօղեան վիճակիս, արեւմտագոյն է եւ լքեայն այժմ Կէնկտէրէ եւ Խաչպուլագ՝ առ ակամբ գետոյն, եւ մերձ միմն Համամլը-չայ, զի ասի ջերմաջուր աղբեր լինել անդ։ Մերձ սոցա թուին Քարահատ վերին, անկործան եկեղեցեաւ․ աստ կարծեմ գրեալ, յամին 1691, զՅայսմաուրք գիրս մի, զոր ի ձեռին ունիմք, որ եւ ասի գրեալ «Ի յերկիրս Գանջայ, ի գեօղս Քարահատ, ընդ հովանեաւ Աստուածածնին եւ նորաչէն սուրբ տաճարիս․․․ ձեռամբ Ղազար սարկաւազի», որդւոյ Գրիգոր քահանայի եւ եղբոր Բարսղի քահանային¹¹⁸։

Ի ստորեւ յահեկէ գետոյն կայ ստորին Քարահատ 30 տամբք, որ Տաշէտէն կոչի յայլազգեաց, եւ Կիրանց 25 տամբք։ Առ որովք եւ Կաղնեխաչ վանք լքեալ, ըստ ոմանց Կանգնեալ-խաչ։ Իրբեւ փարսախաւ հեռի ի Տաշքեսէնէ ի հիւսիսոյ կուսէ ի խոռոչ սեւանիչ սպիտակ պորփիրեայ քարաժայռ ծործորոյ համանուն լերինն, որոյ վտակ՝ առաք մի է ի գետոյն, եզիտ հետս ոսկւոյ Այխֆէլտ բնազնին ի սկիզբն դարուս․ գուրս հատեալ աւելի քան զքսան եւ ցուցան նմար առատապէս․ այլ սակս բազմաց ի բրողացն մեռանելոյ յամառնային տօթոյն եւ ոչ եւս զիրաւ գտանելոյ զհետսն, լքին զայն, ընդ նմին եւ զարծաթահանսք զոր գտին։ Վերագոյն եւս յարեւմտակողմն, մերձ յակունս գետոյն՝ նոյն այլ եզիտ ի սինեանս պորփիրէ խաւս մագնիսային երկաթոյ՝ տալով 65 առ 100։

Ի հիւսիսոյ Տաշքեսէնի կայ Սէիտ գիւղ ի թիկանց Բարձր Գուրգէն լերին, յորոյ յայն կողմն է Սեկլիկ, առ սովաւ եւս գտաւ նոյն երկաթ ի խազս առուաց․ այլ եւ պաղլեղ խտացեալ ի խիճս սինեանս պորփիրի։ Գտանի նոյնպէս երկաթն եւ ի Գուշնու գեղջ, յիւից Սէիտայ, ուր եւ հալոցքն են, եւ առաւել եւս եւ ընտիր առ Պոյան հին աւանաւ Հայոց, ի հարաւոյ ելից նոցա առ գետեզերքն, որ եւ զլիաւոր շէն է Վիճակի, կոչի եւ Պանանց, եւ են ի նմա տունք 100 երկաթագործաց։ Ի հարաւոյ ելից Պանանցայ է Գարաբէշիչ ի ստորոտս երկայնածիղ թեւոյ Խոչքարի անջրպետին Գանձակագետոյ։

Յերի սոցին է Պանանց կամ Թարգմանչաց անապատն, բնակեալ երբեմն յաշակերտաց Մեծին Մեսրովպայ, յորում կայ եկեղեցի ան-

117. Հմմտ. ԿՂԿՏ., էջ 327։

118. Յայսմաուրք Ս. Ղազարու (Վենետիկ), Ձեռ. թիւ 402, թղ. 531։

սին, գալթաւ եւ գեղեցիկ զանգակատամբ: Եւ ի հարաւոյ նորա աւերեալ մատուռն ի վերայ գերեզմանի Ծիրանաւոր կոչեցելոյ վկայի ուրումն, յորմէ առնուն հող ի բժշկութիւն:

51. Միւս եւս մենաստան կամ Անապատ Թարգմանչաց է ի հիւսիսոյ Պանանցայ հեռագոյն ի ձորակին նախայիշելոյ առ Խշլաքակ գիւղիւ, որ կոչի եւս Խաչապատ - Խաչակապ - Խաչափակ. նոյն թուի եւ Հշլաքերոյ լերին անուն՝ որպէս Տիպուա կոչէ. ի գեղջն 50 տունք են եւ եկեղեցի մի: Ի վանսն հին եկեղեցի սրագմբէթ անսին, ժամատամբ հանդերձ: Գեղեցիկ են վայրքն, ծառօք եւ ծաղկամբք զուարճացեալ եւ աղբերքն՝ զոր Սրբոյն Մեսրոպայի ասեն բղինցուցեալ, ի ժամանակին յորում ըստ վկայութեան աշակերտաց իւրոց պատմչաց, Կորեանն՝ յԱղուանից եկեալ «հանդէպ հասեալ զայր Գարգմանական ձորոյն»¹¹⁹, եւ Խորոնեցւոյն՝ ի Սիւնեաց «դառնայ զԳարգմանայ ձորովն»¹²⁰, յոր եւ մեզ դառնալ պիտի ընդ հուպ՝ ի տեսութիւն կարեւոր զիպաց անցելոց:

Ի ձորակի աստ յաջմէ վտակին կայ Չովտար գիւղ, եւ առ սովաւ եւս երկաթահանք են: Ձորակս այս, որպէս ի վերոյ ասացաք, թուի մեզ կոչեցեալն այժմ Շահմիրամեանց ձոր եւ ի հնումն Շամիրամայ ձոր, զորոյ եպիսկոպոս Տէր Սարգիս՝ յիշէ Գոշն յամին 1139 ի ժողովին Տաւրոյ. անդ էր անշուշտ եւ բերդն Շամիրամայ, զորմէ ասէ Վարդան պատմիչ, եթէ ի սկիզբն ԺԱ դարու կամ յեւս Ժին երեքին որդիք Մամայ (Փատլընեանք) եկեալ առ Գրիգոր իշխան Փառխոսոյ, եւ զմայրն պատանդ տուեալ առնուն զՇաւթս եւ զՇամիրամայ բերդ. եւ յետ սակաւուց Փատլուն տիրէ եւ Գորոգոյ եւ Խաչենոյ: Անուն մեծի զշխոյիս Ասորեստանեայց ի բազում կողմանս Հայոց լսի, այլ յայսմ վայրի տոհմն մեծ ասեն սերեալ յայդ անուն եւ սպառեալ աստ ուրեմն, ի յիշատակս գրոց յեւս Ժէ դարու յիշի կին մի Շահմիրամ անուն ի սոյն վիճակ Գարգմանայ:

Յայսմ տոհմէ ասի կառուցեալ զԱմենափրկիչ վանս, այժմ աւերակ, ի լերանց խոռոչս, յորոց ձայնից ծորէ եւ քամի հանքային ջուր ինչ եւ քարանայ, զոր բուժիչ կենդանեաց ասեն լինել. քննելոյ արժանի, մանաւանդ զի եւ ի սոյն իսկ կողմանս ի Կողթ դաւառի Արցախոյ՝ Խորոնեցի ասէ լինել Քարախունկ:

52. Յելից Չովտարայ առ անկեամբ վտակին եւ գետոյն թուի Գետարակն հին, այժմ Կէտէպիկ կոչեցեալ, վասն ի ջուրցն պատելոյ, զոր նախնիք՝ Վարդան¹²¹ եւ Կիրակոս¹²² միշտ ընդ Չարեքի յիշեն.

119. ԿՈՐԻՒՆ, էջ 72:

120. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, էջ 340:

121. Հմմտ. ՎԱՐԳԱՆ ՎՐԳ., Աճղ, էջ 144:

122. Հմմտ. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 243:

հուպ նմին գոլ, որպէս եւ արդ ճանաչի: Այժմ երկու եկեղեցիք են անդ հինք, ի հնումն անուանի բերդ էր, եւ յիշի անդստին յէ դարէ, յորում Յովհաննէս Մայրագոմեցի հալածեալ յեղբայր՝ եկն եւ «Ընտրեաց իւր տեղի լուսեան ի սահման Գետաբակս բերդոյ»¹²³ ըստ Կիրակոսի. իսկ ըստ Վարդանայ «ի գլուխ Գարդման գաւառի»¹²⁴, որ եւ այս քաղ միաբանի տեղւոյս զրից: Դասի եւ սա ընդ ամուր բերդեան թափեալ ի Զաքարեանց՝ ի ձեռաց Պարսից, եւ ապա ի Թաթարաց նուաճեալ:

Հուպ ի սա են Պղնձահանք բովք եւ գիւղատեղի մեծ եւ լքեալ. զայս մետաղ ոչ յիշէ Տիւպուա, այլ ումն ի մերագնեայ վարդապետաց, թէպէտ եւ վկայէ անգործ թողեալ եւ զայն եւ գերկաթահանսն ի 1850 ամէ հետէ: Յիշէ նաեւ զԱրծաթահանս ծանուցեալ եւ ոչ ի վեր հանեալ ի բնակչացն, զի մի՛ ստիպիցին ի գործ:

Յաջմէ վտակի ձորակիս հուպ ի դաշտաբերանն կայ Պալլըզլը գիւղ: Ի վիճակիս Խոջըբայ թուէ Պ. Պ. եւ զամայի վայրսն Շատափ, Դափլան-գալէ (Ընծուց բերդ), որպէս թուի առ ականք գետոյն, քաղքայեալ. Մուզմաքիք եւ վանք ամայի. Հերցանկիս 30 տամբք եւ մեծաւ եկեղեցեաւ: Գոյ ի Սեւան աւետարան մի գրեալ յամին 1683 «ի յերկիրս Գանջայ ի գեօղս Հերցանկիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ձեռամբ Յովհաննէս երիցու», որ յառաջ քան զաւարտ գրութեան գրոցն մեռանի, եւ աւարտեն Բարսեղ եւ Ղազար վերոյիշեալքն ի Քարահատ: Սպիտակաշէն մերձ ի Հերցանկիս. Քարառակ աւերակ:

53. Յաւարտ տեղագրի վիճակիս՝ կարգել ի ճահ համարեցայ զքննութիւն Գիսաւանի եւ զՔիշլերին, եւ զոր ի նոսայն անցս ի կանուխ եւ ի միջին ժամանակս, զորոց ոչ ոք յարդեացս ծանօթս ետ կամ նշանակեաց տեղիս յայս անուանքս, զոր ես յայսմ Խոջըբայ վիճակիս հաւանեալ եմ լինել: Եւ դէպ են, նախ Եղիշէի առաքելոյ զալն ի Գիս եւ հաստատութիւն եկեղեցւոյն հնոյ, երկրորդ Ս. Մեսրովպայ եւ աշակերտացն անդ բնակութիւն եւ Խաչին թաքուստ, եւ յետ դարուց յայտնութիւն. եւ երրորդ՝ քաջութիւնք Ապուժուսէի ի խնանի Աղուանից ի Քշիթ լերին եւ նահատակութիւն Մուկաթի վանանդացոյ: Եւ պատճառք հաւանութեանս այս են. նախ թարգմանչաց անապատքն եւ յիշատակ Մեսրովպայ ի նմին վայրի, եւ ընդ նմին երկրորդ՝ Խաչավակ գեղջն անուն՝ որ եւ իրացն անցից երաշխաւոր կայ, եւ ընդ սմա եւ Խաչ-պուլագ գետն եւ Խաչքար անուն լերին եւ վիճակին, որ զԳիսայ նշանակեն: Երրորդ՝ վկայութիւն Ուխտանեսի պատմչի որ ասէ.

123. Անդ, էջ 55:

124. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Անդ, էջ 62:

մայրաքաղաքացի եւ լուսաւորութեան տեղի: Եւ անտի անցեալ ի Դաշտակն Զարդունի, ի տեղի զոհարանաց զիցամոլ կռապաշտիցն, անդ էառ զհաճատակութեանն պսակն»¹³⁰:

Դաշտակն այն Զարդունի՝ մեզ թուի ի հարաւակողմն գաւառիս յԱրցախ, եւ անդ յիշեսցի. իսկ Սահառն քաղաք ի բանէդ երեւի մերձ ի Գիւս եւ յելից նորա, քանզի եւ սուրբն ի Չոլայ գայր, որ է ի Ճարոյ-Պելոգան, յարեւելից հիւսիսոյ, եւ ընդ կուր անցանէր յՈւտի եւ անտի յարեւելից գայր ի Սահառն եւ ի Գիւս: Եւ զի մերձաւորք էին սորա՝ վկայէ այլուր նոյն կաղանկատուցի ի պատմելն վասն վաշագանայ, զի ի խնդրել զնշխարս Ս. Գրիգորիսի եւ յաղօթս եւ յուխտս ապաստան լինել, առաքէր զՄաթէ երէց՝ զաշակերտն Մանգակունոյն «այլ եւս պաշտօնէիք ի Սահառ, պաշտօն առնել, որ է Գիւսաց եկեղեցին. անդ մատուցանել պատարագ յանուն սրբոցն որ անդն յայտնեցին»¹³¹, յոր բանս ըստ օրինակին երեւի սակաւ ինչ այլայլութիւն, այլ ոչ ստանալէ կարծեացս: Թերեւս ի քաղաքէս կամ ի նորին վիճակէ սերեալ իցեն Սահառունիք, յորոց յիշին իշխանք անուանիք ի Դ եւ Ե դարս՝ յարեւմտեան Հայս: Յետին անցք եւ աւերումն քաղաքին ոչ ուրեք յիշի, այլ տեղին ըստ նշանակելոց զրիցդ՝ ի դէպ գայ անշուշտ աւերակաց հնոյ քաղաքին՝ որ յայսմ դարու յայտնեցաւ մերձ ի Հելէնէնտորֆ գեօղաւան գերմանացւոց զաղթականին ի Գանձակ վիճակի, ուր գտցէ ընթերցողդ զձանօթսն, եւ ոչ է աւելի քան զերեք փարսախ հեռի ի Պանանցայ: Յայս եկեղեցի Գիւսայ պանծային Աղուանիք՝ իրրեւ յերիցագոյն քան զՀայաստանեացն լինել, եւ ասէին «մայր եկեղեցեացն արեւելեայց, Գիւսու եկեղեցին, նորին (Եղիշէի) հիմնադրութեալ»¹³²:

Յայտ յայսմ ամենայնէ զի այլ եւ օտար է Քիշ տեղին առ համանուն գետակաւ յելից հիւսիսոյ Նուխի քաղաքի բուն Աղուանից, ուր կայ ցայսօր հազարամեայ հին եկեղեցի պատուեալ ի Հայոց, եւ յանուն Ս. Թոմայի կոչեցալ, մերձ ի Տուտի գեօղ (տե՛ս Գոլենազի, Ա. 234). սորա եւս անուն մերձաւոր է ի Դուտական գիւղ, այլ եւ սա յՈւտի գաւառի վկայի: Մարթ է ասել Աղուանից զհին բնաշխարհին իւրեանց անուանս փոխադրեալ ի նորն, կամ ըստ զիպաց իմն համանուն լինել երկոցուն վայրացն:

55. Զչնորհա տեղւոյս նկատելով, միանգամայն եւ զանբոյժ վայրսն, երրորդ լուսաւորիչն Աղուանից (յետ Եղիշեայ եւ Գրիգորիսի) Սուրբն Մեսրոպայ, յետ քարոզութեանն եւ ստեղծման գրոց լեզ-

130. ԿՂԿՏ., էջ 10-11:

131. Մէջբերումն նախադասութիւնը կաղանկատուացիէն է (էջ 10), բնագրի տարբերութիւնը շատ է, սակայն կայ իմաստի նոյնութիւն:

132. ԿՂԿՏ., էջ 274-275:

ուի նոցա, ըստ անդեղելոյ պատմչին, «նա այնուհետեւ ի սուրբն երթալոյ յԵրուսաղէմ՝ հատուցանել ուխտադրութիւնս, անտի աշակերտօքն դարձեալ, ընդ ինքեան ունելով զխաչն արծաթեղէն ոսկեխաղաց տեսակաւ, յորում ի տէրունական խաչէն էր մասնաւորեալ: Անցանելով ընդ Հայաստան՝ ճանապարհորդէ հասանել ի սահմանս արեւելեան ի գաւառն Ուտիական, եւ մտեալ բնակէին ի ճախճախուտ եւ ի լօռարոյս մայրիսն առ տեղւոյն, որում Գիւն կոչէին: Եւ յայնժամ նորոգեալ զեկեղեցի հաստատէր հաւատս եւ ձգէր զքարոզութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուտիացւոց, յԱղուանս եւ ի Լիփնս...: Եւ անտի դարձեալ ի մօրսն երթեալ բնակէին՝ զօղեալ ի սպառնալեաց դժնդակ իշխանացն: Եւ անդ անծածուկ լեալ օրքստօրէ հաստատէր զեկեղեցիս Աստուծոյ»¹³³: Այլ ի գրգռել իշխանացն անհաւանից «սպանանել գնոսա, իսկ երանելոյն Մեսրոպայ» ի Հոգւոյն սրբոյ ազգեալ, փութացեալ փորէին փոս մի ըստ պիտոյից գործոյն, եւ զաստուածային առեալ զգանձն՝ որ էր խաչն տէրունական, եղեալ ի տապաւնի ծածկէր ի գետնափոր կայենի»¹³⁴: Եւ վասն այսորիկ թուի ինձ խաչափակ կոչումն գեղջն, ուր ի ցրուել աշակերտացն՝ մնացին սակաւք ոմանք եւ մարտիրոսացան: Եւ ի լինել նշանաց ի վերայ նոցին՝ հաւատացին բազումք, եւ «մի ոմն ի նորահաւատիցն... չինէ մատուռն մի հոգեղէն չորեքկուսի, եւ տախտակամած արարեալ ամփոփէր գնշխարս նոցա ի տապանի անդ, եւ ամ յամէ ուխտաւորեալ կատարէր գլխատակս նոցա... եւ նախ անդ եղեալ հիմունս հաստատէին եկեղեցի Աստուծոյ ի Կայարանս խաչին, զոր Հիւն եկեղեցիքն անուանէին, որում Գիւն կոչէին: Այլ եւ յետ բազում ժամանակաց՝ վեհազգի ոմն իշխան Վարազփերոթ անուն յԱռանչահիկն տոհմէ՝ կամեցաւ նորոգել զհին եկեղեցին, եւ ոչ կարէր քակտել զաղիւսաշար բուրգն բերդին, սակա զի բնակեալ էր անդ խաչն տէրունական եւ նշխարք վկայիցն»¹³⁵:

Յետ ամաց իբրեւ երկերիւրոց, Իսրայէլ ոմն այր ճգնաւոր, որ յետոյ եպիսկոպոսն եղեւ Մեծկունեաց, ցանկացեալ խնդրէր գտանել «զպիտաքելի խաչն սրբոյն Մաշտոցի ի Գիւս անուանեալ գեղ՝ որ յՈւտի գաւառի... եւ զմի ոմն ի սրբասնելոց քահանայից նախամեծար պատուաւորաց հետեւող իւրումն միայն գնա առնէր գիւտին... հասին ի նախասացեալ վայրն ի հին եկեղեցին... եւ նշան գարմանալի լինէր ի վերայ սաղարթապատ ծառոցն նոճից, որք աստի անտի միջաւորեալ ունէին յինքեանս զկոշարանն սուրբ: Իբրեւ ծագումն երեւեալ բոցաճաճանչ վերայ ունել կամեցաւ, եւ ի նոյն միացեալ՝ հաւատար գերակատար գումբէթին բովանդակատես սահեալ ճառագայթէր ի

133. Անդ, էջ 95:

134. Անդ, էջ 96:

135. Անդ, էջ 96-97:

ծայրս ծառոց նոճից, ճշգրտապէս աղեղանդ՝ որ ի յամպսն լինէր, փայլակնաբար ցայտէր ի ստորադրեալ քարատող եւ աղիւսաշար պուրատին, ուր կայր դարանեալ անդ խաչն Քրիստոսի: Գիտացեալ այնուհետեւ սրբոյ առն եթէ յայնմ տեղւոյ է գանձ անկապուտ, առնոյր ի ձեռն բրիչ, պարեգօտեալ իբրեւ զարին Աբրահամ, սկսաւ բրել զնրկատեալ տեղին իւրով համահաւանեալ արամբքն, եւ որպէս վայրափոսէր հինգ քիւ կամ աւելի ինչ, յանկարծակի երեւեալ տապան մի արծաթի ժանգառագոյն հնացեալ, որ եւ ունէր առ հասարակ՝ հայ, հռոմ եւ ասորի գիր, եւ ցուցանէր ի նմա գոլ զմասն ի կենդանարմատ փայտէն: Կայր անդ նշանն Քրիստոսի, արծաթածոյլ գեղազանեալ, ոսկիազօծ տեսակաւ, որ յաւէտ էր ի խաչէն Տեառն: Ապա այնուհետեւ հրճուալից եղեւ յողովակի խնկարկուլեամբ այրն Աստուծոյ, զուարթանայր հոգեծաղիկ պայծառութեամբ, յարակցաբար լեալ մարմնաքնարն Դաւթի երգոյն յօրինէր նուազս երաժշտական. Աբահնեցից զՏէր յամենայն ժամ եւ որ ի կարգին է, վասն շնորհելոյ երկիւղածաց իւրոց զնշանն՝ որ միշտ ապրեցուցանէ ի թշնամոյն: Զայս անխլաբար ընկալեալ զնշան փրկութեան յիւրն բերէ եկեղեցի... ի Մեծկուռնէից գաւառն, ի Գլխոյ վանաց եկեղեցին»¹³⁶: Եւ ի ծագել լուսոյ մեծի ի տեղւոյն եւ սպասաւորի եկեղեցւոյն երթեալ տեղեկացեալ յիւրայելէ, եւ ծանուցեալ կաթողիկոսին Նղիազարու, նա «նոյնժամայն կամաւ իշխանին Զուանչէրի գիր հրամանական առ Խորաշէ առաքէր փութանակի զչքնաղագիւտն զխաչն Քրիստոսի՝ առ նա հասուցանել: Իսկ նորա հնազանդեալ հայրապետական հրամանին, ձեպով հասանէր ի սուրբ եկեղեցին: Եւ ինքն իշխանն եւ սուրբ հայրապետն ամենայն մեծամեծօքն անդ հասանէին: Եւ յակն յայտնի զնորոգափայլն զխաչն Քրիստոսի տեսանէին՝ զոր սրբոյն Մաշտոցի իւր իսկ ձեռամբ եղեալ էր ի պահեստի, որով դարձուցանէր իսկ զաշխարհս Ազուանից ի կոռցն մոլորութենէ, լուսածնութեամբ աւազանին շնորհաց: Եւ երկրպագեալք սրբոյ նշանին, յանտի դառնային յարազուարճ բերկրանօք, զտենչալին պարզեւաց բարբերասնելով: Յայնմ հետէ մեծարոյ եղեալ քահանայն Աստուծոյ Խորայել, առաջի կաթողիկոսին եւ իշխանին եւ յաչս մեծամեծացն, առնոյր եւ հրաման ի նոցանէ գործել զամենայն համարձակապէս: Եւ յետ սուղ ինչ աւուրց՝ յաղագս առաւել հրաշիցն եւ մեծամեծ սքանչելեացն, որ բազում անգամ եղեալ էր ի վերայ ծառոցն նոճից, կամեցաւ զի ի նուէր նշանին ձօնեցէ զնոսա, ի պատկեր Տեառն աննման խաչին: Եւ առ ժամայն կալեալ վարձաւորս արս ճարտարս հիւսանց, եւ պատշաճաբար յօրինեալ զնշան խաչին՝ քանդակերպ զարդու զրուագելով պատրաստեցին զամենայն ըստ գործոյ Տեառն: Զայսոսիկ լուեալ եպիսկոպոսապետին

136. Ամդ, էջ 214-218:

եւ Զուանչէրի՝ նոյնժամայն զրեն առ այրն Աստուծոյ Իսրայէլ, զի եւ նոքա հաղորդ լիցին հասանել ի ժամադրութիւն նաւակատեաց նշանին, եւ յօծումն սրբոյ խաչին, որում մեծաւ լրջմտութեամբ քաջահաւան եղեալ այնմ քահանային Տեառն, պատրաստական յօրինէր զպէտս կազմութեան նուիրական տօնին, ըստ օրինակի խաչազարդ պայծառութեան: Այլ նոքա հեղզական ծուլութեամբն ոչ ժամանէին հասանել յամբովկ գործոյն, յայնժամ տեսիլ յԱստուծոյ երեւեալ, ի վերայ պատրիարքին սրբոյն Ղազարու, զի մի՛ յապաղեսցէ երթալ օծանել զխաչն Քրիստոսի, որոց պարառաբար յարուցեալ առաւօտուն փութապէս հասանէր ի կարգեալ եկեղեցին, ի վիճակ Գիսաւան նահանգին: ... եւ առ հանեալ մասն ի սրբոյ խաչէն Մաշտոցի, նորին կամաւ եղեալ ի փայտակերտ նշանին, եւ օծանէր զխաչն իւզովն օծութեան եւ կանգնեալ ի մէջ եկեղեցւոյն, առնէր նաւակատիս մեծապէս խնճոյիւք, հռչակաւոր հանդիսիւք եկեղեցական ուխտիւ եւ հաւատացելոց զասիւք»¹³⁷:

Յայս վայր վասն խաչին եւ Գիսայ, որ ոչ եւս յիշի յայնմ հետէ: Իսկ զայնու ժամանակաւ էր ի Գիս վերոյիշեալ «Վարազփերոժի տունն որ Շաքնար (?) ունէր պատիւ», եւ ընդ ազգաշաղախ իշխանն Աղուանից գտեալ՝ ընդ բանիւ եղեւ յուխտանիսէ կաթուղիկոսէ նախորդէն եղիազարու:

56. Իսկ երկիրն Գորդու յիշատակի զկիսով թ՝ զարու եւ նախ յամին 831-3, յորժամ Բաղանիկեցիք, ըստ Աղուանիցն պատմչի, որ եւ Բաղականք ըստ Սիւնեացն պատմչի¹³⁸, որք թուին բնակիչք կողմանց Ծարայ, «ի սուր նիզակաց կոտորեցին զԲերձոր գաւառի գաւանսն... եւ ապստամբեալք ի Բարանայ»¹³⁹ բռնաւորէ Պարսկէ, «... ամրացան ի բերդն Գորդուայ եւ կալան զգաւառն զամս ժե»¹⁴⁰: Իսկ Ստեփանոս Արլասաթ իշխող կողմանցն ածեալ զԲարան՝ եհար զնոսա, այլ եւ ինքն դաւեալ սպանաւ: Յայնժամ քաջն «Եսայի անուանեալ Աբումուսէ, այր խաղաղութեան, քեռորդի Ստեփանոսի, ըմբռնեալ զնոյն գաւառսն՝ իշխանացաւ ամենայնի»¹⁴¹: Որ եւ յետ սակաւ ամաց՝ կրկին կոտորեաց զԲաղանիկեցիս՝ զարծեալ ասպատակեալս յիշխանութիւն նորին: Զայսոսիկ Աղուանիցն պատմիչ:

Իսկ Արծրունեացն թովմաս՝ սխրալիս եւս պատմէ զառնէս, զոր եւ Երիցու որդի ասէ մականուանիլ, որ ի գալ Բուղայի բռնաւորի

137. Անդ, էջ 218-220:

138. Հմմտ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ, Պատմութիւն ցախնգիցն Սիսական, Հտ. Ա., Փարիզ, 1859, էջ 51-52:

139. ԿՂԿՏ., էջ 327:

140. Անդ:

141. Անդ:

յԱղուանս, յամին իրրեւ 853, «Իրրեւ լուա թէ ահա առեալ Բուդայ զգորս իւր գալ հասանել ի վերայ նորա, հրաման ետ բոլոր աշխարհին իւրում՝ ելանել ունել զլեռնակողմն, ուչ եղեալ ուժեղութեամբ եւ քաջութեամբ սրտիւ ընդգիմանալ: Մանաւանդ ի Ծանարացն զնա տեսեալ ի պարտութիւն մատնեալ եւ յաղթահարեալ: Ոչ, ապէ, վատագոյն մեք քան զԾանարսն եղիցուք, զի եւ ամուրս հզարագոյնս եւ բարձրագոյն քան զնոսա ունիմք, եւ զիւրափակս՝ առ ի յունել զմուտս կրճիցն, միայն միաբանութեամբ սրտիւ կացցուք ընդ միմեանս՝ ապաւինեալք յաւգնականութիւն Աստուծոյ, եւ եթէ մեռանել եւս ումեք հասցէ, ի պարծանս անձին եւ ազգին իւրոյ համարեալ է, եւ պսակ մարտիրոսական բնկալցի ի Քրիստոսէ, զի ոչ եթէ ըստ հասարակաց սահմանաւոր մահու է՝ այլ ի վերայ սուրբ եկեղեցւոյ եւ ժողովրդեան Աստուծոյ: Եւ ժողովեալ զընակիչս աշխարհին, համարէն զարս եւ զկանայս, եւ զայլս ի յերկրէն Աղուանից բազմութիւն ուամիկ շինականաց եւ լեզոնս զօրականաց, զսակաւս ի լեռոնն ամուր անուանեալն Քթիչ. ըստ այնմ եւ համբարս ոռճկաց: Եւ Բուխհայի իմացեալ որպիսի պատրաստութեամբ կազմի իշխանն Աղուանից, տարակուսէր ի միտս իւր, զի եւ բազումս պատերազմեալ պէսպէս մարտիւք եւ ոչինչ կարացեալ ստնանել անմարտնչելի ամրոցացն եւ քաջութեան արանցն որ ի նմա, ողորական բանիւք կոչէր ի հաւանութիւն: Եւ նա դարձուցանէ այսպիսի իմն պատասխանիս, եթէ Օրէն է աշխարհակալաց արքունի խնամակալութեամբ գնալ ընդ աշխարհ իրրեւ առ հնազանդս, եւ զնեղութիւնս տառապելոց բառնալ եւ ի զիւր հանել իրրեւ զինամարկուս, եւ ոչ աւագակարար աւերել, եւ սրով եւ գերութեամբ յաւեր դարձուցանել. եւ դու թէ ոստիկան խաղաղութեան էիր եկեալ յարքունուտս զշինութիւն պարգեւաբաշխէիր նոցա եւ ոչ զաւերս եւ զխռովութիւն: Եւ արդ յայտնի լիցի, զի որչափ փաւէ զօրութիւն իմ եւ իցեմ կենդանի կացից ընդդէմ, զաւրութեամբ եւ ուժով Տեառն Աստուծոյ, եւ ոչ տեսից զքեզ սիրով խաղաղութեան, այլ տեսից զքեզ զինու եւ աղեղամբ, սրով եւ քաջ արամբք եւ ընտիր երիվարաւք. եւ քեզ եթէ հաճոյ թուիցի ապրեցուցանել զքեզ եւ զզաւրս քո արի՝ ե՛լ աստի եւ զնա՛ ի սահմանաց իմոց, ապա թէ փութաս ելանել ի կենաց աստի առ զայրուցս կատաղութեան քո եւ զոսկերս քո ցրուես յանապատս եւ լինել կերակուր զազանաց երկրի եւ թռչնոց, երկնից, քո կամք լիցին եւ ես քաւեալ եմ յարենէ քումմէ... Արդ վճարեալ է յիմմէ կողմանէ շատախաւսութիւն ընդ քեզ. ի քո ձեռս է խաղաղութիւն եւ խռովութիւն, եւ թէ որպէս ասացի եթէ ի բաց գնաս յինէն խաղաղութիւն է, եւ թէ ոչ պատերազմ եւ կռիւ եւ ճակատամարտ... Յայնժամ իրրեւ լուա բռնաւորն զայս դարձուած պատասխանեաց լի հզաւրութեամբն եւ ահագին, մեծաւ անարգութեամբ յոյժ տարակուսանաւք

լցաւ յանձն իւր, եւ կայր մեծաւ հիացմամբ ըմբռնեալ, եւ ամենայն խորհուրդք իւր ապականեալ ցրուեցան, եթէ զինչ գործիցէ ոչ գիտէր: Ապա մտախոհ եղեն բազում քննութեամբ եւ յամբաւ եւ յառաւել իմացմանց ընտրեցին զրել եւ ծանուցանել թագաւորին, վասն առնն այնորիկ եւ առաքեցին դեսպանս առ արքայ եւ ինքեանք նստան շուրջ զլերամբն, մինչ փութով եկեացէ նոցա հրամանն ինչ յարքունուստ: Իսկ Մուսէ վառեալ եւ զինեալ զինքն ամենայն զաւրութեամբ իւրով, խաղայ էջ ի վերայ նոցա, եւ եհար ի հարուածս մեծամեծս, եւ առ աւար բազում եւ դարձաւ ի տեղի իւր բանակն իւրեանց: Ապա այնուհետեւ ոչ կարաց կալ համարձակութեամբ ի բացեալ առնել զբանակն իւր, այլ ետ զկէս զաւրուն յոմն զլիսաւոր, եւ նստոյց զնա ի կողմանէ ի հիւսիսոյ, եւ ինքն բազմութեամբ զաւրացն նստաւ յարեւելից կողմանէ, եւ շինեցին ապարանս ամուրս, եւ պարսպեցին մեծամեծ զգուշութեամբ եւ կանգնեցին պատնէչս, եւ կուտեցին քարինս, եւ կանգնեցին մեքենայս եւ կացին ի պատրաստութեան: Եւ յետ փոքր ինչ աւուրց հրաման ետ Բուխայ ելանել ի պատերազմ. եւ կարգեցին ճակատս եւ բոլորեցին զոսգմ, եւ գունդս գունդս յընտրելոց զաւրացն ըստ ազգս ազգս, շուրջանակի ի ներքս փակեցին զլեռնոն եւ զբաւչս եւ նշանս բարձագոյնս լայնատարածս կանգնեցին. կարգեցին ըստ գունդս գունդս առ հինգ հարիւր այր նշանակ մի... ելին ի պատերազմն եւ պատերազմեցան, ընդ որում սաստակացաւ պատերազմն եւ խուռն յարձակմամբ զիմեցին ի վերայ միմեանց, եւ հարան զաւրքն արքունի ի հարուածս մեծամեծս, եւ դարձան փախտական ի բանակն իւրեանց, եւ մտին յապարանս զոր զինեալ էին, եւ լեռնային զաւրքն Ապու Մուսէի գհնա մտեալ փախըստէիցն իջուցին ի լեռնէ անտի եւ դարձան առնել զիսկապուտ եւ չոգան ի բանակետղ իւրեանց մեծաւ յաղթութեամբ, ուրախացեալ անտրտում խնդութեամբ պահէին զպահպանութիւն զիշերոյն եւ աշխարհակապոյտ ամբոխին բնակաց իւրոյ տէրութեանն: Եւ զկնի այսորիկ, որ է երկրորդ հարուածք այլազգեացն: Դարձեալ հրաման ետ ելանել ի պատերազմ եւ հետամուտ հասեալ առ նոսա. եւ ահա իրրեւ արք հազարք յընտրելոցն Աղուանից պատահեալ նոցա հարին գնոսս եւ ածիլ փախստեալ ի բանակն, եւ ինքեանք դարձան ողջանդամ. եւ ոչ մի ոք վիրաւորեցաւ. եւ հասեալ առ զաւրավարն իւրեանց մեծաւ աւարաւ: Իսկ Բուխայ զաւրավարն կայր ի կործանմանն ի տարակուսանս ըմբռնեալ փղձկէր ի միտս իւր ցնորակոծ լինելով. հնարէր ելս իրացն գտանել ի վրանայարկն փակեալ, եւ ոչ առնոյր դուլ եւ զազար, եւ հատաւ քուն յաչաց նորա, եւ ոչ ոք մտանէր եւ ելանէր առ նա զաւուրս տասն...: Եւ նոյնժամայն եհաս հրաման յարքունուստ մի տաղտկալ, մի վհատել եւ մի ի բաց կալ ի պատերազմն ընդ նմա մինչեւ եկեացէ ակամայ կամաւք ի հնազանդութիւն արքայի: Յայն-

ժամ հրաման ետուն ամենայն զաւրացն ելանել ի պատերազմ. եւ ահա աղաղակք եւ փողք եւ քնարք եւ ջնարք եւ վառեալ զինու եւ սրոյ ամենայն պատրաստութեամբ անհուն զաւրացն, մինչ գրեթէ ի հիմանց զլեռն տապալել: Եւ եհան զզաւրսն մինչեւ ի գլուխ լերինն, եւ ընդ նոսա նշանս բազումս իբրեւ հազար արանց ընտրելոց քաջ երիվաբաւք, եւ գրեթէ ոչ ուրեք երեւեցաւ այնպիսի ահաւոր տեսիլ զաւրու եւ սպառազէն կազմութեան ամենայն թագաւորաց որ կացեալ էին ընդ ծագս տիեզերաց, զորոյ սաստիկ եւ ահագին որոտումն ըն եւ ճայթումն եւ փայլիւն զինուցն, եւ որ ինչ յայնժամ զարդարեալ եւ զինեալ պատրաստեցան զաւրքն Տաճկաց: Եւ ելանէին գունդք գունդք շտապով եւ ճեպով մի զմիոյ զկնի, եւ ամենայն ոք որ տեսանէր՝ ընդ մեծաւ երկիւղիւ ներքադրեալ լինէր: Եւ նստէր անդ ի բացեայ տէր Մուշեղ որդի սպարապետին, ի վերայ բլրի միոյ, եւ կայր հիացեալ ահեղ եւ մեծ զարմացմամբ. եւ ամբարձեալ զմիտս իւր յահեղ եւ մեծ գալուստն Քրիստոսի, եւ որ յայնժամ լինին ահեղ որոտմունք եւ թնդիւնք եւ հրաձգութիւնք եւ արհաւիրք մեծամեծք յերկնից եւ յերկրէ, եւ թէ զիա՞րդ գունդք գունդք հրեշտակաց մի զմիոյ զկնի ելեւելս առնեն, եւ զիա՞րդ փայլեալ նշան տէրունական ահաւոր ճառագայթիւք, եւ որ ինչ այդմ հետեւին ի հանդերձեալ զալստեան Քրիստոսի ի վերջնումն աւուրն:

«Յայնժամ մերկացեալ եւ ի բաց եղեալ զաշխարհական պատրանաց զբաղումն, եւ էանց գնաց ի վեր քան գերեւելիսս. եւ զի էր վարժեալ ուսմամբ աստուածաշունչ գրոց, եւ ընդել եւ ծանալթ էր ճարտասանական հրահանգիցն, եզ առ յայն ժամու իմացական տեսութիւնն գերգա՝ որոյ սկիզբն է Անգրադելի ական սրտի նայեցողական անձն իմ, ի միւսանգամ գալուստն՝ հինգ տուն, ի յութեորդ վանդէ: Եւ եղեւ իբրեւ գումարեցան ի մի վայր ամենայն բազմութիւն զաւրացն՝ աւելի քան գերկու հարիւր հազարաց, եւ կազմեցին ռազմ եւ կարգեցին ճակատ, եւ ետուն ձայն այր առն ակոյեան ելանել, եւ ահա Ապպոմուսէ, որ ճանաչէր երիցու որդի, հանդէպ նոցա ել ի պատերազմ, եւ հանդիսացաւ ընդդէմ նոցա: Եւ եղեւ իբրեւ զրուր մի մեծ երկաթի կամ զվէմ անդամանդեայ, եւ խուռն բոլորեալ գունդն՝ կային մածեալ իբրեւ զմի այր, եւ զաւրքն Տաճկաց պնդեցան եւ փակեցին չորջանակի ի ներքս զգունդն Աղուանից, եւ դիմեցին յանդուռն ի վերայ նոցա, եւ նոքա կային անշարժ, եւ ոչ ել այր քան զընկեր յառաջ, եւ մինչ նոքա կարծացին թէ ի ձեռն նոցա մատնեցան, եւ նոքա կային յաղալթս եւ զԱստուած կարգային աւգնել նոցա. եւ դիմեցին ի մէջ նոցա ի չորս առաջս, ըստ նմանութեան տեառնանման խաչին, եւ բախեցին զճակատն եւ պատառեցին զռազմն եւ դարձուցին ընդ զառիւմայրն, եւ իջուցին ի լեռնէ անտի, եւ ի հարուածս մեծամեծս հարին՝ որպէս յարդ ի հողմոյ վարեալ, կամ ծուխ

վատնեալ ի մորկէ, այնպէս կորեան գնացին յերեսաց զաւրացն Աղուանից, եւ դարձան կուտեցին աւար որոց ոչ գոյր թիւ:

«Բայց զի՞ մի մի իւրաքանչիւր հանդէս նոցա պատերազմաց գրեցից յականէ յանուանէ, ասացից կարճառատ եւ համառատեցից զրանս: Յերկարեցաւ գործ նոցա պատերազմաց իրրեւ մատ ի լնուլ ամի միոյ, եւ ո՛չ ի միում ճակատու դարձոյց Ապումուսէ գերեսս իւր յերեսաց Բուխայի, եւ որպէս պատմի, եղեւ թիւ պատերազմաց նոցա իը (= 28) անգամ, եւ հարան զաւրքն արքունի յայնքան հանդէս եւ ի կոխս: Յայնժամ իրրեւ գիտացին երկոքին կողմանքն եթէ ոչ գոյ հնար գտանել զելս իրացն եւ տալ խաղաղութիւն, ապա հաճեցան եւ հաւանեցան գրել առ թագաւորն, զի ասաց զաւրավարն Աղուանից՝ մի՛ կարծիցէ որ զիս ապստամբ գոլ ի թագաւորէն, եւ վասն այնորիկ հարկանել զգաւրսզ Ասորեստանի: այլ կուտեաց եզ ի վերայ Բուխայի զապստամբութեան վնասն, եւ զհարուածսն զաւրացն զոր գրեաց իսկ եւ ծանոյց արքայի. իսկ եթէ եկեսցէ առ իս գիր յարքունուստ կնքեալ մատանեաւ արքայի, եւ իցէ գրեալ ի նմա հրաման գալ ինձ առ քեզ, կամ երթալ յարքունիսն, ոչ ելից արտաքոյ հրամանացն նորա, բայց եթէ այդ այդպէս ոչ եղիցի որպէս ասացի, աւելի եւս տեսցես քան զոր տեսեր սուր եւ պատերազմ:

«Ապա երկոքին նոքա դեսպանս առ թագաւորն առաքեցին ի հաւատարիմ արանց... եւ ընկալեալ գիր թողութեան յամիրապետէն, «իրրեւ ընթերցաւ զաւրավարն Աղուանից զթուղթ թագաւորին, փութացաւ էջ ի լեռնէ անտի, եւ եկն եկաց առաջի Բուխհայի, եւ մինչեւ հասեալ առ զաւրավարն, եհան ընդ առաջ նորա գունդս գունդս վառեալ զինու, եւ ընտրեալ երիվարաւք, եւ ետ տանել ընդ առաջ նորա նժոյզս մեծազարդս եւ երեւելիս, եւ երգեցիկս եւ գովասացս եւ բազում գործիս երաժշտականս առաջի եւ զկնի, մինչ եմուտ ի բանակ նոցա. եւ ոչինչ ամենեւին զհարացաւ ընդ նմա Բուխհայ, եւ ոչ յիշեաց զգործսն զոր գործեաց, եւ ոչ արտմեցոյց գերեսս իւր, այլ ընկալաւ զնա սիրով խաղաղութեան, եւ մեծաշուք պատուով եւ պարգեւաւք, ըստ հրամանի թագաւորին: Իսկ յետ անցանելոյ աւուրց ինչ ետ տանել զնա առ թագաւորն, եւ ընդ նմա գունդս զինուորաց վառելոց եւ ընտիր աշուճիոց. եւ երթայր աներկիւղ համարձակութեամբ, քաջալերեալ ի միտս եւ ի խորհուրդս իւր ըստ պնդութեան արութեան իւրոյ՝ քաջ նահատակն Ապումուսէ»¹⁴²:

57. Ի սմին ժամանակի միւս եւս հանդէս կրկին արիութեան գործեցաւ յերկրի աստ. «Եւ եղեւ զի անցանէր ընդ այն Մուկաթի ոմն ի Վանանդ կոչեցեալ ազատութենէ... զսա ըմբռնեալ զաւրաց Տաճկաց՝

ածին առ զաւրաւարն, եւ բազում վնասս ի գործս արքունի կուտեցին ի վերայ նորա, ստութեամբ աւելի քան թէ ճշմարտութեամբ պարտաւորեցին զնա: Եւ մինչ կարի եւ ահագին սաստիկս կուտացաւ ի վերայ նորա ամբոխն, եւ ամբաստանքն միաբարբառ զաղաղակ բարձեալ առաջի բռնաւորին զաւճիս պատռեալ ասէին՝ մահապարտ է, չէ պարտ դաւ կեալ, եւ ոչ առնուլ տեղի պատասխանոյ: Եւ յայնչափ սաստիկ եւ անհուն ամբոխին սուտ վկայութեանն զրոյր բարկութիւն բռնաւորին զարթուցին ի վերայ առնն, որպիսի ոչ ի միոյ ուրուք վերայ այնքան ժամանակս եհեղ զբարկութիւն իւր զաւրաւարն Բուխհայ, եւ հրամայեաց ածել զնա յատեանն՝ ուր կային միաբան ժողով զաւրազրլխացն»:

Եւ յետ հրապուրանացն եւ սպառնալեաց, յարհամարհել սրբոյն եւ ասել թէ «իշխան կենաց եւ մահու Աստուած յախտեակաւն Յիսուս Քրիստոս, իսկ սպառնալիք քո եւ չարչարանք զոր ասես ի վերայ իմ հասուցանել, որպէս խաղ մանկոտ լիւր զառանցելոյ թուի յաչս իմ, եւ բանք քո նոյնպէս՝ որպէս առն անմտի եւ խելազար եւ ցնորեալ ծերոյ: Յայնժամ բարկացեալ բռնաւորն հրամայեաց նախ զլեզուն հատանել զսրբոյն, զի մի՛ յաճախեցէ առ հասարակ զթագաւորն եւ զաւրէնսդ ինքեամբ հանդերձ անարգել: Ապա հրամայեաց զերկոսին զձեռնն եւ զերկոսին զոտսն հատանել, ապա ետ հրաման եւ փորեցին զաչս երանելոյն. ապա անդամ անդամ յաչեցին զնա, որ մատոյց զինքն պատարագ կենդանի որդւոյն Աստուծոյ, եւ կայր դեռ եւս մեծաւ ուժով, եւ զոհութեամբ ընդունէր զեկեալ ի վերայ նորա չարանս վասն սիրոյն Քրիստոսի: Մինչդեռ կայր եւս կենդանի՝ ետ կանգնել փայտ մի մեծ եւ բարձր յոյժ, եւ զնէր զնա ի ծայր փայտին, ունել ի բարձրաւանդակ տեղւոյ, եւ իջուցեալ ի փայտէն՝ հատին սուսերաւ զգլուխ նորա, եւ դարձեալ եղին ի վերայ ի տեղւոյ վկայութեան նորա՝ ի Գոռոգու, մերձ ի լեռն Քչիթ, ուր էր բանակ ալլազգեացն, եւ այսպէս կատարեցաւ սուրբն ամենայաղթ նահատակն Քրիստոսի Մուկաթի փառաւորապէս»¹⁴³:

58. Յետ այսորիկ ոչ յիշի երկիրս Գորոգու ցեղս ժ գարու, յորում Փատուռն տիրեաց նմին, եւ ապա ոչ եւս: Բայց յիշի ի Վարդանայ Խաչն Գորոգոյ ի ծառաբար Այրարատայ, կռանաւ խորտակեալ ի բրոննաւորէ ումեմնէ յամին 1182¹⁴⁴:

Բերդն Գորոգուայ թուի յանմատոյց ուրեմն վայրի լերանցս լինել, թէ ոչ եւ ինքն Խչաբերդն իցէ, ուրանօր թուի եւ Քաթիշայ վանք

143. Մուկաթի նահատակութեան վկայութիւնները՝ Ալիշան առած ըլլալու է ձեռագիր Յայսմաւորներէ:

144. Հմմտ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 132:

յանուն լերինն, որոյ արձանագիր ի հաւաքածոյն արձանաց Աղուանից՝ յետ Ծարայն կարգեալ՝ ցուցանէ եւ մերձ նմին լինել: Եւ է Ծարդ ի հարաւոյ խոշարայ, զանուանս որ յարձանին՝ ընտրեալ յերկուց օրինակաց՝ թողումք քննել ալլուր, զի աղաւաղեալ է զրաձն: Զալալեանն՝ թիւնայ վանս կոչէ զնա. «Յանուն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, ես Սարգիս եւ Վարդան եպիսկոպոսքս հիմնարկեցաք զեկեղեցիքս ի ՈՂ (1241) թուիս չատ աշխատութեամբ, աւագ խորանն խփեցաւ եւ եզրայրս իմ Տէր Սարգիս ի Քրիստոս փոխեցաւ, ես Տէր Վարդան կատարեցի բազում աշխատութեամբ եւ հալալ արդեամբք իմովք ի ՈՂէ թուիս, ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, որ ազգն Նետողաց զբազում զաւառս աւերեցին եւ մնաց ալլասեռից աթոռ եւ վիճակ սրբոյն Գրիգորիսի, որ է հաստատեալ աջով եւ սուրբ նշանաւն եւ զաւագանաւն սրբով, վիճակաւ եւ սահմանով ի յԱղուանայ գետոյ մինչ ի յԵրասխն, մինչ ի աւազն Գարուհատի, Վակունիս, Վաղագնազետոյ, ի Քարատնիս եւ Խոզանազետովն, զԶարիստն իւր գետովն, Հաքարի Հաքարազետովն, Քրտագետ իւր գետովն իւր սահմանովն, Դիզակ, Բէլուկան իւր գետովն: Եւ հայրենիքն եկեղեցւոյս տուինք փարախն եւ գոտանոցն եւ Եկեղեցածոր իւր սահմանովն, մէկ լուծ ու հող ի Տահիս, մէկ լուծ ի դող ի Գագս, մէկ ի Մոխրենիս, Խաչինամարզ, Խոտոտեղ: Ով որ այս սահմանէս յետ ունէ կաթուղիկոս կամ իշխան կամ հայրապետ՝ երից սուրբ ժողովոցն նզոված եղիցի յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց անիծեալ, մասն եւ բաժին ընդ Յուրայի առցէ»¹⁴⁵:

(Շար. 6)

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

145. Հմմտ. ԶԱԼԱԼԵԱՆ Ս., Ամդ, էջ 209-210: